

עולים וזוכרים, עולים ושוכחים

עיון באגדה על עולי רגלים

יעל מילי

רקע

העלייה לרגל בסוף ימי הבית השני היתה תופעה המונית ומרשימה. נראה שרוב תושבי יהודה, חלק גדול מיהודי הגליל, ורבים מן התפוצות נהגו לעלות לרגל לירושלים. העלייה התקיימה בעיקר ברגלים,¹ אך גם בין החגים נהגו לעלות לירושלים, למשל לשם הבאת הביכורים, שזמנם בין שבועות לסוכות. העולים היו מתארגנים בחבורות, ולעתים יצאו כל בני הכפר, גברים, נשים, טף וזקנים, כפי שמתארת המשנה במסכת ביכורים (פ"ג מ"ב):

כיצד מעלין את הביכורים?

כל העיירות שבמעמד מתכנסות לעיר של מעמד ולנין ברחובה של עיר, ולא היו נכנסין לבתים. ולמשכים היה הממונה אומר "קומו ונעלה ציון אל ה' אלהינו" (ירמיהו לא ה).

אפשר לשער שהשהייה מחוץ לבית ארכה שבועות אחדים. עיירות רבות היו מרוחקות מירושלים, והמסע על גב החמורים, עם הכבודה והנפש, נמשך זמן רב; ובירושלים שהו העולים ימים רבים. עם בואם לעיר הם החלו להיטהר במשך שבוע,² ולאחר ההיטהרות

* אני מבקשת להודות לד"ר ישראל רונסון על עזרתו הרבה בעריכת המאמר, ועל הערותיו החשובות.
1 וכך מתאר אותה יוסף בן מתתיהו: "מאנטיפטוס עלה צסטיוס על לוד, ותפש את העיר הריקה מאדם, כי כל העם עלו אל ירושלים לחוג את חג הסוכות" – תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים ב' י"א, בחרגום שמחוני, תל-אביב תשי"ט.
2 ראה ש' ספראי, העליה לרגל בימי הבית השני, תל-אביב 1965, עמ' 135-144. וראה יומא פ"ג מ"ג: "אין אדם נכנס לעזרה לעבודה אפילו טהור, עד שיטבול". על פי התוספתא (כפורים פ"א ה"ז, מהדורת ליברמן עמ' 226) נראה שהכוונה לכל אדם, ולא דוקא לכהנים.

באו ימי הקרבת הקורבנות השונים ופדיון מעשר שני. ולבסוף, גם הדרך חזרה ארכה זמן רב.

ניתן להניח שהקושי הגדול לעזוב את העבודה החקלאית לזמן כה ממושך, וקשיי הדרך, מנעו מלעלות לעתים תכופות,³ אך למרות הקשיים מנהג העלייה לרגל היה נפוץ מאד ואהוב,⁴ ומידי חג היו מצטופפים בירושלים עשרות אלפים, ואולי אף מאות אלפים, של חוגגים.⁵

המקורות התלמודיים והמקורות החיצוניים (פילון ויוסף בן מתתיהו) מתארים את הדרכים שהעולים עברו בהן, את התקנת הדרכים לכבוד העולים, את השהות בירושלים, את הקרבת הקורבנות ואת שמחת החג. השיא של העלייה לרגל היה בקיום "מצוות הראיה".

מצוה חשובה זו מופיעה בראש שתי מסכתות, במסכת פאה ובמסכת חגיגה – במסכת פאה (פ"א מ"א): "אלו דברים שאין להם שיעור: הפאה, והבכורים, והריאיון, וגמילות חסדים ותלמוד תורה"; ובמסכת חגיגה (פ"א מ"א):

הכל חייבין בראיה, חוץ מחרש, שוטה, וקטן, וטומטום, ואנדרוגינוס, ונשים, ועבדים שאינם משוחררים, החיגר, והסומא, והחולה, והזקן, ומי שאינו יכול לעלות ברגליו. איזהו קטן? כל שאינו יכול לרכוב על כתפיו של אביו ולעלות מירושלם להר הבית, דברי בית שמאי. ובית הלל אומרים: כל שאינו יכול לאחוז בידו של אביו ולעלות מירושלם להר הבית שנאמר: "שלש רגלים".

המשנה בחגיגה פותחת בכלל "הכל חייבין", ולאחריו באה רשימה ארוכה של הפטורים מן הראייה. בתלמוד הירושלמי (פיאה פ"ג ה"ז, יז ע"ד) מוסיפים לרשימה את מחוסרי הקרקע: "ר' יוסי בשם רבי יוחנן: מי שאין לו קרקע פטור מן הריאיון". (בהמשך המאמר ננסה לעמוד על משמעות הקשר בין הבעלות על הקרקע לבין מצוות הראייה.)

כיצד מקיימים את המצווה? מי הוא הרואה ומי הנראה? בהמשך דנה המשנה במהות המעשית של הראייה, המתבטאת בהבאת קורבנות. אך מובן שעצם ההסתופפות בבית ה', תחושת קירבת אלהים, ההודמנות לראות פני ה' ולהראות בחצרו, הם לב העניין.

3 כמו שעולה, למשל, מדברי יוסף בן מתתיהו (המובאים בהערה 1) שבשעה שלוד היתה ריקה מאדם, אנטיפטריס לא היתה ריקה – ספראי, עמ' 36.

4 המצוה "שלש פעמים בשנה יראה כל זכורך את פני ה' אלהיו" (שמות כא יז) לא התפרשה כחובת עלייה לרגל שלוש פעמים בשנה, אלא כמצוה שעל האדם לשאוף אליה, וכחיוב של קורבנות החלים על האדם בעלותו לרגל – ספראי, עמ' 24-37 (וראה בעיקר הערה 36).

5 ראה ספראי, עמ' 74-87.

עלייה לרגל באגדות חז"ל

במקורות חז"ל מתוארת העלייה לרגל כטקס מלא הוד ושמחה – "החליל מכה לפניהם עד שמגיעים להר הבית" (בכורים פ"ג מ"ד) – ומתוארת השמחה שאפיינה את ירושלים בחג הסוכות: "מי שלא ראה שמחת בית השאובה – לא ראה שמחה מימיו" (סוכה פ"ה מ"א).⁶ התיאורים נוטים להרמוניזציה ואידיאליזציה והם מלאי געגועים לעולם שחרב ואיננו עוד.

אגדות מעטות המתארות את עולמם הרוחני והפסיכולוגי של עולי הרגלים נשמרו בדינינו, ובחרנו להביא קובץ אגדות המופיע, בשינויים קלים, במקורות שונים. האגדות מספרות לנו סיפורים על עולי רגלים, עולים אנונימיים. בסיפורים אלו אנו חשים לא רק את השמחה שבעלייה. אלא גם מתח כלשהו; בהמשך המאמר ננסה לעמוד על משמעותו של המתח הנלווה לעלייה לרגל.

לפני שנפנה לעסוק בסיפורים נביא סוגיא העוסקת בהיבטים דומים של העלייה לרגל; הסוגיא מופיעה בתלמוד הבבלי, במסכת פסחים דף ח ע"ב. סוגיא זו אינה בעלת אופי סיפורי, אך היא מציגה התייחסות לקשיים של עולי הרגלים ומתמודדת איתם.

איתמר: אמר רבי אלעזר, שלוחי מצוה אינן ניזוקין לא בהליכתן ולא בחזירתן.

כמאן? כי האי תנא –

דתנאי: איסי בן יהודה אומר, כלפי שאמרה תורה "ולא יחמד איש את ארצו" (שמות לד כד).

מלמד שתהא פרתך רועה באפר ואין חיה מזיקתה,

תרנגולתך מנקרת באשפה ואין חולדה מזיקתה.

והלא דברים קל וחומר – ומה אלו שדרכן לזוק אינן ניזוקין.

בני אדם שאין דרכן לזוק על אחת כמה וכמה!

אין לי אלא בהליכה, בחזרה מגין?

תלמוד לומר "ופגית בבקר והלכת לאהלך" (דברים טז ז),

מלמד שתלך ותמצא אהלך בשלום.

וכי מאחר דאפילו בחזירה, בהליכה למה לי?

6 התלמוד מדגיש את תחושת ההתפעמות ואת הגעגועים אליה במטבע הלשון "מי שלא ראה... לא ראה מעולם": "מי שלא ראה שמחת בית השאובה לא ראה שמחה מימיו. מי שלא ראה ירושלים בתפארתה לא ראה כך נחמד מעולם. מי שלא ראה בית המקדש בבנינו לא ראה בנין מפואר מעולם" (סוכה נא ע"ב).

לכדרכי אמי – דאמר רבי אמי כל אדם שיש לו קרקע עולה לרגל, ושאיין לו קרקע אין עולה לרגל.

אמר רבי אבין בר רב אדא אמר רבי יצחק: מפני מה אין פירות גינוסר בירושלים? כדי שלא יהו עולי רגלים אומרים אלמלא לא עלינו אלא לאכול פירות גינוסר בירושלים דיינו – נמצאת עליה שלא לשמה.

כיוצא בו אמר רבי דוסתאי ברבי ינאי: מפני מה אין חמי טבריא בירושלים? כדי שלא יהו עולי רגלים אומרים אלמלא לא עלינו אלא לרחוץ בחמי טבריא דיינו –

נמצאת עליה שלא לשמה.

הסיפורים שנעסוק בהם להלן אינם מופיעים בסוגיא בפסחים, אך הרעיון הבסיסי נמצא גם כאן: העולה לרגל דואג לבעלי החיים שהשאיר בבית ללא שמירה מספקת; דואג לביתו "אהלו". ואם הוא "שלוח מצוה", ומקיים את המצוה לשמה, הוא אינו ניזוק.

הצורך בשמירה על עולי הרגלים מובא כאן בהקשר לעלייה לשמה. נרמזת כאן תביעה רוחנית להרחיק את השמחה הבאה על האדם במצוות עלייה לרגל מן ההנאות הגשמיות: אכילת פירות מתוקים, רחצה במעינות חמים, והנאות אחרות הקשורות למפגש עם המקום. תביעה זו מחזקת את דעתנו שהקרקע לסיפורים היא תפיסת מצוות הראייה כחיבור רוחני המחייב התנתקות לשעה מחיי היום-יום ומן המקום.⁷

נעבור עתה לעסוק בסיפורים העומדים במרכזו של מאמר זה: הסיפורים שנתמקד בהם מופיעים בשלוש מקבילות: במכילתא דרשב"י, בירושלמי ובשיר השירים רבה. המקור הראשון מופיע במכילתא דרשב"י לשמות פרק ל"ד,⁸ בין דרשות הלכתיות שעניינן שלוש רגלים ועלייה לרגל.

7 רעיון זה מופיע באבות דרבי נתן. המהות החומרית של האדם מיוצגת במקור בכסף וזהב, המסמלים את שיא החומריות, והיא מעומתת מול הקבלת פני שכונה במקדש: "הוא (הלל) היה אומר: אם תבא לביתי אני אבא לביתך. למקום שלבי אוהב לשם רגלי מוליכות אותי. כיצד? אלו בני אדם שמניחים כספם וזהבם ועולין לרגל להקביל פני שכונה במקדש הקב"ה משמרם בתוך מחניהם, שנאמר: 'ולא יחמד איש את ארצו בעלותו לראות פני ה' אלהיו' (שמות לד כד)" (אבות דרבי נתן, נוסח א פרק יב, מהדורת שכטר כח ע"א).

8 מקור זה נחשב לקדום ביותר מבין השלושה. מכילתא דרשב"י שלפנינו הוא מדרש תנאים לספר שמות מבית מדרשו של ר' עקיבא הוא שחזור על סמך קטעי גניזה ועל פי מדרש הגדול ומקורות נוספים – ראה מנחם י' כהנא, המכילות לפרשת עמלק, ירושלים תשנ"ט, עמ' 117-122.

"כי אוריש גוים מפניך ולא יחמד איש את ארצו" (שמות לד כד) – דברה תורה כנגד היצר.

שלא יאמרו ישראל היאך אנו מניחין ארצינו ובתינו ושדותינו וכרמינו ועולין לרגל?

שמה יבואו אחרים וישבו במקומותינו?

לפיכך ערב להן הקב"ה: "ולא יחמד איש את ארצו בעלתו לראות".

ולא עוד, אלא שאין רשות לאחד מן המזיקין להזיק אתכם.

ומעשה באחד שהניח את כריו⁹ ובא ומצא אריות סובבין אותו.

ומעשה באחד שהניח בית תורנגלין ובא ומצא חתולות מקורעות בפניהם,

לקיים: "ולא יחמד איש את ארצו".¹⁰

המדרש שואל שאלה שיכולה לעלות בתודעתם של עולי הרגל: "היאך אנו מניחין ארצינו ובתינו ושדותינו וכרמינו ועולין לרגל – שמה יבואו אחרים וישבו במקומותינו".

המכילתא קוראת לקושי הזה "יצר" – ולאיוזה יצר היא מתכוונת? נראה שהיצר מבטא כאן חולשה: ישראל רוצים לוותר על מצוות עלייה לרגל מחשש שהגויים ישלטו על נחלתם בהיעדרם; החשש הוא כלכלי ולאומי כאחד. ועל כך עונה הפסוק, המתואר על ידי המדרש כהבטחה של הקב"ה: "ולא יחמד איש את ארצו".

על הבטחה זו נוסף עוד נדבך: החשש המובע בפסוק הוא חשש מבני אדם, והמדרש מוסיף ומדגיש שגם בעלי החיים יימנעו מפגיעה ברכוש הנטוש: "ולא עוד, אלא שאין רשות לאחד מן המזיקין להזיק אתכם". הסיפור הראשון ממחיש את ההבטחה למניעת נזק: האריות שומרים על החיטה; השני מוסיף שמירה מיוחדת, שאינה כדרך הטבע: החתולים שבאו לטרוף את התורנגולות, נמצאו מקורעים.

המקבילה השנייה לסיפור מופיעה בתלמוד הירושלמי במסכת פאה, בין דיונים הלכתיים העוסקים בבעלות על קרקע.

ר' יוסי בשם רבי יוחנן: מי שאין לו קרקע פטור מן הריאיון.

רבי מנא בעי: ולמה לינן אמרין מי שאין לו קרקע פטור מן הידיו דכתיב "את

האדמה אשר נתת לנו" (דברים כו טו)?

9 ייתכן שהמדרש המובא כאן הוא עיבוד של מדרש הגדול על פי הירושלמי במסכת פאה שיוכא בהמשך – ראה, מכילתא דרשב"י, מהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו, עמ' 223, לשורה 21. ניתן להבין שהחיאור מרמז על עלייה לרגל בחג השבועות, שכן רק בחג זה יכול החקלאי להשאיר כרי של חיטה בשדה. וכבר טען ספראי (לעיל, הע' 2), עמ' 42-43, שאין הצדקה לדעה שדווקא בחג הפסח הירבו לעלות לרגל ויש עדויות רבות על ריבוי עולים בחג השבועות (מלחמת אג ג; שם כג א).

10 עמ' 223 במהדורת אפשטיין-מלמד.

רבי יוסי בי ר' בון בשם רבי יוחנן אמר שמועתה כן: מי שאין לו קרקע פטור מן הודיו, דכתיב "מן האדמה אשר נתת לנו" (שם).

רבי יוסי בשם רבי יהושע בן לוי: מי שאין לו קרקע פטור מן הראיה, שנאמר "ולא יחמוד איש את ארצו" (שמות לד כד).

מעשה באחד שהניח את כריו, ובא ומצא אריות טובבין אותו.

מעשה באחד שהניח בית שלתרנוגלין, ובא ומצא חתולות מקורעין לפניו.

חד בר נש שביק ביתיה פתיה, ואתא ואשכח חכינה כריכה על קרקסוי.¹¹

רבי פינחס משתעי הדין עובדא: תרין אחין באשקלון הוו להו מגורין נוכראין. אמרי: כדון אילין יהודאי סלקין לירושלם אנן נסבין כל מה דאית להון מן מה דסלקון.

זימן להן הקב"ה מלאכים נכנסין ויוצאין בדמותן. מן דנחתון שלחון לו מקמן. אמר לון: אן הויתון?

אמר לון: בירושלם.

אמר לון: מאן שבקתון בגו ביתא?

אמרו: לא בר נש.

אמר: בריך הוא אלהון דיהודאי דלא שבקון ולא שביק להון (ירושלמי פאה פ"ג ה"ח, יז ע"ד).¹²

כפי שצינו, הסיפורים מופיעים בהקשר של בעלות על קרקע, ומסתבר שמי שאין לו קרקע פטור ממצוות הריאיון.¹³ ומי שיש לו קרקע קשה לו לעזובה מפני החשש שמא "יחמוד איש את ארצו". כדי להפיג את החשש מובאים גם כאן הסיפורים שהיכרנו מן המכילתא דרשב"י. הם מופיעים בלשון זהה לזו שמובאת במכילתא, ונוספת להם סצנה חדשה מעולם החי, המתארת נחש כרוך על הטבעת של מנעול הדלת.¹⁴ הסצנה האחרונה כתובה במקורה בארמית, וניתן לשער שהיא תוספת מאוחרת לסיפור במכילתא. לסיפורים נצמד

11 תרגום: בן אדם אחד השאיר ביתו פתוח, בא ומצא נחש (= מיוונית; בתלמוד הבבלי מופיעה מילה זו בחילוף אותיות בצורה עכשווית או עכנא) כרוך על טבעתו; ועיין בהמשך בגירסא שבשיר השירים רבה).

12 תרגום: רבי פינחס סיפר מעשה זה: שני אחים באשקלון היו להם שכנים נוכרים. אמרו (הנוכרים): מתי יעלו אלה לירושלם, ואנו נכנסים ונוטלים כל מה שיש להם. כשעלו, זימן להם הקב"ה מלאכים כדמותם והיו נכנסים ויוצאים בתוך בתיהם. כשבאו (האחים מירושלים) שלחו להם (לגויים, מתנות). אמרו להם: היכן הייתם? אמרו להם: בירושלם. אמרו להם: ואח מי הנחתם בתוך בתיכם? אמרו: אף לא איש. אמרו: ברוך אלהי היהודים, שלא עזבם ולא יעזבם.

13 כך עולה מהתלמוד, אך הרמב"ם לא מביא זאת להלכה.

14 לאחד מסוגי המפתחות הנפוצים בתקופת התלמוד היתה טבעת בקצהו – ראה ד' שפרבר, התרבות החומרית בארץ ישראל בתקופת התלמוד, ירושלים 1993, עמ' 50. הוא מסתמך שם על הממצאים מימי בר-כוכבא שהתגלו במערת האיגרות ופורסמו על ידי י. ידן.

סיפור נוסף באותו עניין, וגם הוא מופיע בארמית. והוא מתאר את חמדת הלב של הגויים. המסר הסמלי של הסיפור הוא מידת הביטחון בה' שמגלים האחים. הם גרים באשקלון, הידועה במקורות חז"ל כעיר שרובה נוכרים,¹⁵ אך הם עולים לרגל, ומשאירים את בתיהם ללא שמירה. הנוכרים לעומתם מתוארים כחורשי רע. כנגד הגויים רודפי הבצע, מתוארים האחים כנדיבים, שעם חזרתם לאשקלון הם מחלקים מתנות לשכניהם הגויים. המקבילה של סיפור זה כפי שהיא מובאת בשיר השירים רבה (להלן בסמוך) מחזקת את טענתנו. בגירסא זו האחים מתוארים כעשירים (יש להם מה להפסיד), והשכנים הנוכרים רוצים לסלקם ולרשת את בתיהם ורכושם.

המקבילה השלישית מופיעה בשיר השירים רבה.¹⁶ מדרש שיר השירים רבה מרבה לעסוק באהבה שבין הקב"ה לישראל, ואחד מגילויי אהבה זו בא לידי ביטוי בעלייה לרגל. המדרש שאנו עוסקים בו מופיע במכילתא וכתלמוד הירושלמי בהקשר הלכתי, כשבראשו ציטוט מפרשת משפטים, ואילו כאן מופיע בראש המדרש ציטוט משיר השירים ז' ב'. הפרשה בשיר השירים רבה עוסקת אכן בעלייה לרגל כביטוי לאהבה ה',

"מה יפו פְּעִמֶיךָ בְּנַעֲלִים בת נדיב" –

אמר ר' יודן: אפילו הדיוט מקלס בלשון זה גניי הוא לו, ואת אומר: "מה יפו פעמיך"?!

אלא אינו מדבר אלא בפעמי רגלים.

והלא פעמים הללו פעמים מגולין פעמים מכוסין? אלא מה יאיין עקיבך במסנא ברתיה דרחמי.

דאמר ר' ברכיה: כך דרשו שני הרי עולם, ר' אליעזר ור' יהושע.

אמרו: "מה יפו פעמיך בנעלים" – מה היה יופיין לפעמיך שהיו נועלין בעד כל חצרות (הצרות).

מעשה באחד ששכח לנעול דלתי ביתו ועלה לפעמי הרגלים.

וכשבא, מצא הנחש קשור בטבעות דלתותיו.

שוב מעשה באחד ששכח ולא הכניס תרנגולותיו לתוך ביתו,¹⁷ ועלה לפעמי רגלים, ובא, ומצא החתולות מקורעות לפניו.

שוב מעשה באחד ששכח ולא הכניס כרי של חטים לתוך ביתו ועלה לרגל,

15 ראה למשל תוספתא אהלות פ"ח ה"ד, מהדורת צוקרמנדל עמ' 616.

16 שיר השירים רבה הוא מדרש פרשני, מאוחר לתלמוד הירושלמי; אין למדרש עדיין מהדורה ביקורתית. המדרש ניתן כאן על פי כ"י ותיקן 76.

17 במקורות המקבילים מדובר על "בית של תרנגולין", ונראה שגם כאן הכוונה ללול תרנגולות, שלא סביר שהעופות שכנו בתוך בית המגורים. וראה דיון ארוך בנושא: Joshua Schwartz, "Cats in the Ancient Jewish Society", *Journal of Jewish Studies* 52 (2001) עמ' 215-217.

וכשבא מצא אריות מקיפין לחטים.

אמר רבי פנחס: מעשה בשני אחים עשירים שהיו באשקלון והיו להם שכנים רעים מאומות העולם,

והיון אמרין: אימתי אלין יהודאין סלקין למצליה בירושלם ואנן עלין מקפחין ביתהון ומחרבין להון.

מטא זימנא וסלקון,

זימן להם הקב"ה מלאכים כדמותן, והיו נכנסין ויוצאין בתוך בתיהן.

מן דאתיין מן ירושלם פלגין מן מה עמהון לכל מגיריהון.

אמרון לון: אין הותון?

אמרון להון: בירושלם.

אימת סלקתון?

ביום פלן.

(ואימת אחיתון? ביום פלן)

אמרין: בריך אלההון דיהודאין דלא שבק יתהון.

אינון גבריא סבירין אימת יסקון אלין יהודאין למצליא בירושלם, דאינון עלין ומקפחין לבתיהון ומחרבין להון,

וזימן להון מלאכים כדמותהון דהוו נפקין ועלין בגו בתיהון, בגין דאתרחיצו ביה, לקיים מה שנאמר: "מה יפו פעמך".¹⁸

חלקו הראשון של המדרש מובא בעברית; גם הקטע המספר על הנחש מופיע הפעם בעברית. בחלק השני מובאת האגדה על האחים מאשקלון, בגירסא מורחבת מעט; תחילתה בעברית, והמשכה, כמו בירושלמי, בארמית.

הדרשה פותחת בפסוק משיר השירים, פסוק המפורש במקומות שונים במקורות התלמודיים כשבח לעולי הרגלים.¹⁹

לפני החלק הסיפורי מובא מדרש פרשני לפסוק בשם שניים מגדולי התנאים בדור יבנה, ר' אליעזר ור' יהושע, המכונים כאן "הרי עולם". לא ברור האם גם האגדה שבמרכז דינונו מובאת בשם ר' יהושע ור' אליעזר; בסוף המאמר נשוב ונתייחס לר' יהושע ולר' אליעזר.

18 תרגום: והיו אומרים מתי יהודים אלו יעלו להתפלל בירושלים, ואנו עולים, שוודדים בתייהם ומחריכים אותם. הגיע זמן ועלו... כשבאו מירושלים חילקו ממה שאיתם עם כל שכניהם. אמרו להם: היכן הייתם? אמרו להם: בירושלים. מתי עלייתם? ביום פלוני. אמרו: ברוך אלוהיהם של היהודים שלא עזב אותם. אנשים אלו חשבו – מתי יעלו יהודים אלו לירושלים ואנו עולים שוודדים בתייהם ומחריכים אותם, וזימן להם (אלוהיהם) מלאכים כדמותם, שהיו יוצאים ובאים בתוך בתייהם, כיון שבטחו בו. ראה למשל סוכה מט ע"ב, חגיגה ג ע"א.

נסה לעמוד על המשמעויות האפשריות הטמונות בסיפור בעזרת הנוסח המובא באחרונה.

הצעת פרשנות לסיפור

כפי שצינו, בתחילת המדרש בשיר השירים רבה מובאת דרשה המצוטטת בשם ר' יהושע ור' אליעזר. הדרשה דורשת את המילים "פעמך בנעלים" כאילו פעמי הרגלים, מעשי העלייה לרגל, "נועלים את החצרות" ומגינים בכך על הרכוש. לפי נוסח אחר הם "נועלים את הצרות", כלומר מונעים אותן מלבוא על עולי הרגלים.²⁰

המילה "נעלים" המופיעה בפסוק הפותח את הדרשה משמשת כמוטיב רב משמעות; היא מייצגת את העלייה לרגל – הליכה, עלייה, נעליים – ויש בה מסר פתוח של "הליכה לקראת". "נעלים" מזכירה לנו גם את תחילת האגדה שלנו, על אחד ששכח "לנעול", חשש מצרות, ומה היה בסופו. בדרך זו מתפרשת לנו המילה "נעלים" כמציינת דבר סגור שמשאירים מאחור. כל המתח של העולה לרגל, בין היעד לנקודת המוצא, מופיע במשחק הלשון הזה.

נוסח האגדה שלפנינו דומה מאד לזה שבירושלמי, אך סדר הסיפורים שונה, ונוסף כאן יסוד השיכחה, שנדון בו להלן. כאן נציע לקרוא את הסיפורים הניסיים, כסיפורים המדברים בשפת הסמלים.

כדי להבין זאת איעזר בהגדרותיו של הפסיכולוג והסופר הנודע, אריך פרום. בספרו "השפה שנשכחה".²¹ פרום מבחין בין שלושה סוגי סמלים: הסמל המוסכם, הסמל המקרי והסמל האוניברסלי.²² הסמל האוניברסלי כולל זיקה פנימית בינו לבין מה שהוא מייצג. יש להוסיף ולהעיר שלסמלים משמעויות מורכבות, והם תלויי הקשר ומשתנים.

20 דרשת הפסוק שמביא ר' ברכיה בשם ר' יהושע ור' אליעזר אופיינה על ידי היינמאן כ"דרשה פילולוגית יוצרת". דרשה זו מדייקת בהבנת המילה הבודדת, לוקחת לעצמה חרות מלאה בהבנת משמעות המילים ואפילו צירופי האותיות, ומסרתה "אך ורק להורותנו דעת" – יצחק היינמאן, דרכי האגדה, ירושלים 1970, עמ' 96-97.

21 אריך פרום, השפה שנשכחה, ירושלים 1951, עמ' 18-26 (תרגום: "רוזלר").

22 "סמל מוסכם" הוא מילה, תמונה, או דגל, ולא חייבת להיות זיקה פנימית בין הסמל לבין מה שהוא מייצג. כח הסמל נובע מהיותו ידוע ככזה בסביבה תרבותית מסוימת. "סמל מקרי", בניגוד ל"סמל מוסכם", הוא אישי, ומייצג חוויה אינדיבידואלית המקשרת בין הסמל לבין מה שהוא מסמל לאדם, או לקבוצת אנשים. קשה לחלוק סמל מקרי עם אנשים שאינם שותפים לחוויה שהפכה אותו לסמל. "הסמלים האוניברסליים" יסודם בסגולות הגוף, החושים והנפש המשותפים לכל האנשים. שפת הסמל האוניברסלי היא, בעצם, הלשון האחת המפותחת על-ידי המין האנושי, שפה שנשכחה לפני שהצליחה לפתח לשון אוניברסאלית מוסכמת אין צורך ללמוד את שפת הסמלים... היא מצויה במיתוסים ובחלומות בכל התרבויות" (שם, עמ' 22).

כאמור, ננסה לפענח את הסיפורים כסיפורים שהתמונות המופיעות בהם מייצגות סמלים אוניברסליים, וגם סמלים מוסכמים בעולמם של חז"ל.

האגדה מופיעה בתבנית אחידה: "מעשה באחד" – שמו ומקומו אינם חשובים לסיפור; "עלה לפעמי רגלים" ושכח דבר מה, וכשחזר מצא שלוש פעמים מובאים סיפורים דומים. הקשר של העולה לרגל לרכושו מאופיין כאן בעזרת שלושה סמלים: בית, תרנגולות וכרי של חטים. אלו שלושה חיבורים של האדם למציאות החומרית. הבית מייצג את הדומם, התרנגולות את החי, והחטים את הצומח. ובמילים אחרות, מיוצגים כאן הצרכים הבסיסיים של האדם: מחסה ומזון מן הצומח ומן החי.

וזה מה שיש לו לאדם: בית לגור בו, בעלי חיים בחצרו, ושרה (כרי) – נחלת אבותיו. מרכיבים אלו מהווים את החיבור של האדם למקומו, למשפחתו ולארצו. העולה לרגל צריך לעזוב את ביתו. במובן הפשוט והמיידי של הנסיעה, הוא חושש שמה יגנבו, או אפילו יחריבו את ביתו. הוא חושש לחיות הבית – מי ידאג להן בהיעדרו? הוא חושש לשדהו שנותר מופקר ופרוץ. החששות מובנים במיוחד לאור הסיפור שמתאר עלייה לרגל של קהילות שלמות.²³

במובן רחב יותר, החשש מהגנבה או מחורבן מלווה כמעט כל מי שיוצא מביתו לנסיעה ממושכת – ותהיה זו נסיעה לשם אירוע משמח ביותר. את היוצא מביתו מלווה מועקה – הוא עוזב את המקום המוגן והבטוח, את המקום "שלו", והולך אל מקום זר, "שאינו שלו", אל הבלתי נודע.

המועקה הזו באה לעתים קרובות לידי ביטוי בתחושה של שיכחה – "שכחתי לכבות את הגז; לנעול את הבית; להכניס את הכסאות שנשארו במרפסת; להשאיר אוכל לדגים...". בדרך כלל מתבררת הדאגה כחשש שווא, אך לעתים המועקה והספק מעיבים על הנסיעה כולה.

מול הקיום הבסיסי שלנו – בית, חיות הבית, אדמה – מופיעים כוחות מאיימים: נחש, חתולים (חתולות) ואריות.

מה מייצג כל אחד מבעלי החיים?

לדעתנו, החיות משמשות כסמלים אוניברסליים של הכוחות הטבעיים. נראה שחז"ל השתמשו בסמלים האוניברסליים כסמלים מוסכמים, ונתנו להם משמעות רבת פנים.

הנחש מייצג את כוחות העורמה הבאים עלינו מלמטה, מן העקב, במפתיע. הנחש מעורר פחד ושנאה,²⁴ ובדמותו הריאלית הוא מהווה סכנה יום-יומית בתוך הבית.²⁵ הנחש

²³ ראה לעיל, הע' 1.

²⁴ הנחש נזכר ארבעים פעם בתנ"ך ותמיד לרעה – ראה מ' דור, לכסיקון זואולוגי, תל-אביב תשל"ו, עמ' 207.

הוא אויב קדמון, שבעטיו גורש האדם מגן עדן; הוא מסמל את עולם היצרים, את הכוחות הקמאיים המאיימים על עולם הערכים. הנחש הוא גם סמל של "פורץ גדר".²⁶ אך במדרש המובא כאן נבחר הנחש לשמור "על הגדר" – על מנעול הבית. הנחש, וכן האריה, פועלים בשליחותו של הקב"ה.²⁷ הנחש הקשור בטבעת הדלת, הופך בעצמו למנעול, ושום זר לא יסכן נפשו ויכנס לבית ששכחו לנעול אותו. בתחילת דיונו הבאנו את הדרשה מן המכילתא שפתחה במילים "דברה תורה כנגד היצר",²⁸ ובאופן מטאפורי הצליח עולה הרגלים להפוך את הכוח היצרי שבתוכו, את הנחש, שמחליש אותו ומאיים עליו, לכוח שמחזק אותו ושומר עליו מבחוץ.

תמונת הנחש כשומר על הפתח, וממלא בכך את שליחותו של הקב"ה, מופיעה גם במקורות חז"ל נוספים. בשני סיפורים בתלמוד הבבלי נחש מקיף מערת קבורה: סיפור אחד הוא על נחש ששומר על פתחה של מערת רשב"י (בבא מציעא פד ע"ב), וסיפור אחר מספר על נחש המקיף את מערת הקבורה של רב כהנא (בבא קמא קיז ע"א-ע"ב). בשני המקרים הנחש נעתר לבסוף ופותח את המערה, אך רק לאחר שמי שנמצא מחוץ למערה מתקן את מעשיו.

בסיפור שלנו נמצאים עולי הרגל ראויים לשמירת הנחש.

החתול כסמל אוניברסלי יכול לייצג כוחות ורגשות שונים, אך נתמקד בתיאור המופיע כאן: החתול כחיה טורפת. החתול נמצא בבית ולכאורה הוא חיה ביתית; אבל החתול עושה ככל העולה על רוחו – הוא אינו ניתן לביות, אינו נאמן לבעליו, אלא קשור למקום משכנו.²⁹ החתול הוא טורף שניזון בעיקר ממכרסמים קטנים ומציפורים; בכך הוא מסייע לבני הבית במלחמתם בעכברים, ולכן משאירים בני הבית את החתול בסביבת

²⁵ "לענין הנחש לפי שהנחשים נמצאים פעמים בחורי הבית והקטנים מטפחים בקרקע הבית ובחורי הקירות, ופירש: 'הדה' כמו ידה, ר"ל שלח ידו, והנה איבת הנחש הנגזר בימי בראשית עם האדם חסלתק בימות המשיח בכל ארץ ישראל ולעם ישראל בכל מקום שילכו לא יזיקם נחש ולא חיות רעות" (רד"ק לישעיהו יא ח). "דאין אדם דר עם נחש בכפיפה (פל) אחת" (יבמות קיב ע"ב).

²⁶ "ופורץ גדר יִשְׁכְּנוּ נחש" (קהלת י ח). "תני רשב"י הנחש פרץ גדרו של עולם תחלה לפיכך נעשה ספקלטור לכל פורצי גדרות" (ויקרא רבה כו ב, מהדורת מרגליות עמ' תקצא).

²⁷ "אם ישך הנחש בלוא לחש" (קהלת יא) – אמר ר' אבא בר כהנא: לעולם אין הנחש נושך אלא אם כן נלחש לו מלעיל, ואין הארי טורף אלא אם כן נלחש לו מלמעלה, ואין המלכות מתגרה בכני אדם אלא אם כן נלחש לה מלעיל" (קהלת רבה י א [יא]).

²⁸ ראה עמ' 45.

²⁹ דור (לעיל, הע' 24), עמ' 135.

הבית, למרות שהוא מהווה סכנה גם לתרגולות המסתובבות בחצר בשעות היום. בתרבויות קדומות, וגם בתלמוד³⁰ הכירו בפחד של התרגולות מפני החתולים לעומת אי-פחדן מפני הכלבים. החתול מסמל בספרות חז"ל את הכוח האכזרי, הבלתי נשלט.³¹ בעל האגדה מודע לכך שיש כוחות שאינם ניתנים לריסון ולעידון, אך אין תקנתם של כוחות אלה בהעלאתם אלא בחיסולם ולכן נקבעו החתולות לגזרים ולא שימשו כמוטיב חיובי בסיפור. מעניין לציין שהחתול, בניגוד לנחש ולאריה, אינו מכיר את קונו,³² ייתכן שמשום כך הוא לא יכול לעבור "תיקון" ולשמש כמוטיב חיובי בסיפור.

האריה הוא סמל לגבורה, לכוח בה"א הידיעה.³³ האריה הוא גם סמל למלכות, לשליטה. הוא אינו חיה דינמית כמו החתול, והנוכחות שלו בסיפור סטטית.

האריה עלול להוות איום על החיים – החתול מאיים על התרגולות, אבל האריה העולה מן המדבר עלול לאיים על חיי האנשים עצמם. אך בסיפורנו האריות נבחרו לשמור על הכרי – והם מוכרים לנו: האריה מופיע כשומר בתנ"ך, בתרבויות הקדומות ואצל חז"ל.³⁴ באגדה שלנו נבחרו האריות לייצג תמונה "עגולה" ומושלמת. הכרי הוא ערימה עגולה של חטים, וסביבו יוצרים האריות עיגול שלם והרמוני.

כשהעולה לרגל נפרד מביתו, הוא מתקשה לעזוב את המקום המוגן שלו. הוא פוחד מפני כוחות שזיקו לו: כוחות ערמוניים, אכזריים, חזקים ממנו. באמת, הכוחות האלו נמצאים בתוכו, מעין יצר הרע שמעכב בעדו מלקיים את מצוות העלייה לרגל. הפחד הזה עלול ללוות אותו במסעו, ואז, בגופו הוא יהיה בירושלים, אבל רוחו תשאר בכפר, דואגת.

כשהעולה לרגל יוצא למסעו הרוחני לירושלים, הוא מפחד לאבד את מקורות חיותו הקבועים. בימים רגילים מהותו נבנית מתוך הקשר לביתו, לאדמתו ולבמותיו – לעומת זאת, בימי העלייה לרגל מקור האנרגיה שלו בא באופן זמני מלמעלה, מהחיבור לקב"ה, ולא מלמטה מהקשר לחייו החומריים.

30 שורץ (לעיל, הע' 17), עמ' 215.

31 על דרך הדרשנית העממית "חתול" נגזר אולי מלשון היתול.

32 "שאלו תלמידיו את רבי אלעזר: מפני מה הכלב מכיר את קונו, וחתול אינו מכיר את קונו?" (הוריות יג ע"א).

33 "אריה שאג מי לא יירא ה' דָּבָר מי לא יִצְבֵּא" (עמוס ג ח). "יהודה בן תימא אומר הרי עז כנמר וקל כנשר ורץ כצבי וגבור כארי לעשות רצון אביך שבשמים" (אבות פ"ה מ"ב).

34 "וַיִּמְצְאוּהוּ אֲרִיָּה בְּדֶרֶךְ וַיִּמְיתוּהוּ וַתְּהִי נִבְלָתוֹ מְשֻׁלָּת בְּדֶרֶךְ וַתִּתְמָר עַד אֲצֵלָה וַתֵּאָרֶה עַד אֲצֵל הַנֶּבֶלָה" (מלכים א יג כד); וכן, כסא שלמה בשמות רבה, פרשה טו. אריות כמוטיב ארכיטקטוני מצויים בבתי כנסת עתיקים וגם בבתי הכנסת בהווה.

ערכה של שיכחה

בא המדרש ומלמד ערכה של שיכחה.

בתורה מופיעה מצוות שיכחה בפסוק הבא: "כִּי תִקְצֹר קִצְיֶיךָ בַשָּׂדֶה וּשְׂכַחַת עֲמֶרְךָ בַשָּׂדֶה, לֹא תָשׁוּב לִקְחָתוֹ, לִגְר לִיתוֹם וּלְאִלְמָנָה יִהְיֶה, לִמְעַן יִבְרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכָל מַעֲשֶׂה יָדֶיךָ" (דברים כד יט).

מצווה זו שונה מכל מצוות התורה. את כל המצוות מקיים האדם בזכירה, אך מצווה זו הפוכה – היא נעשית שלא מדעת. רק כאשר האדם משחרר את תודעתו ואין הוא ממקד, הוא מסוגל לשכוח, ובכך לקיים מצווה של צדקה.³⁵

השיכחה הוצגה קודם כמזעקה, כקושי להיפרד מן המוכר; היא מוצגת כחשש שמא שכח העולה לרגל לנעול את דלתו ביתו, שכח לאסוף את התרגולות, להכניס את הכרי. והנה מתברר שהשיכחה הזמנית הזו רצויה: היא מאפשרת להבין תובנות חדשות. רק אם תוכל לשכוח את ביתך ולא לדעת אם הוא נעול או לא, תוכל לקיים באמת את מצוות הזיכרון, מצות הריאיון. כדי להגיע לירושלים יש להיפרד מהמהות האישית, החומרית, השייכת לעולם הזה, ולעבור למהות כללית, רוחנית, "מעין עולם הבא".

לא בכדי נקשר הסיפור להלכה האומרת שרק בעל קרקע חייב בעלייה לרגל. יש לעבור תהליך של פרידה, של שיכחה לפני העלייה; ורק מי שיש לו זהות שממנה הוא צריך להיפרד, יכול להשיג את הזהות החדשה.³⁶ בעל הקרקע הוא אדם "מחובר". במובן המידי הוא קשור אל אדמתו, אל רכושו ואל עבודתו, ובאופן פנימי הוא מחובר אל שורשיו המשפחתיים והלאומיים. אבל החיבור שלו הוא אישי ופרטי. בעת העלייה לרגל עליו לעבור לחיבור מסוג אחר.

ומה יקרה למי שיעבור את התהליך הזה? המדרש מסביר לנו זאת בשלוש תמונות ציוריות.

התמונה הראשונה מראה לנו את הנחש, אויב האדם, שנמצא לא פעם בסדקי הבית ומאיים על חיי היושבים בו, והנה הנחש הזה כרוך על מנעול הדלת ושומר על הבית. הנחש, הקרוב לאדם ומאיים עליו כל כך, דווקא הוא זוכה להיפוך מוחלט בתפקידים. המאיים ביותר הפך לשומר על הדבר האינטימי ביותר – על ביתו של אדם.

35 ראה תוספתא פאה פ"ג ה"ח, עמ' 53; וש"נ.

36 המשנה מונה את הפטורים ממצוות ראייה: "חרש, שוטה, וקטן, וטומטום, ואנדרוניוס, ונשים, ועבדים שאינם משוחררים, החיגר והסומא והחולה והזקן ומי שאינו יכול לעלות ברגליו" (חגיגה פ"א מ"א). המשותף לחלק מהנימנים ברשימה זו, הוא שהזהות שלהם אינה מובחנת: הזהות המינית שלהם מטושטשת, או שאין להם עצמאות אישית מסיבות שונות.

התמונה השנייה מפתיעה עוד יותר, ואפילו קומית. התרגולות מסתובבות בחצר, מקרקרות, ולפניהן מוטלות חתולות קרועות לגזרים. מי שסע את החתולות? לא כתוב כאן, אבל אנחנו משלימים את התמונה, ומחייכים.³⁷ את הכוח החתולי לא ניתן לביית, לגייס לטובתנו, לכן המדרש קורע אותו לגזרים,³⁸ ומטיל את המלאכה על התרגולים, שגם הם מסמלים גבורה. התמונה האחרונה מלאת הוד: ערימה עגולה של חישט וקבוצת אריות מגינה עליה. אריות מלכותיים מקיפים את ערימת החישט. יש בתמונה זו משהו מחזון אחרית הימים.³⁹ הכרי מייצג את המהות הרחבה יותר של העולה לרגל, את האיש בעל הקרקע, המחובר לקרקע ולנחלת אבותיו, ועל נחלתו מגינים אריות סביב. וכי מה צריך יותר מזאת? אם נצליח לשכוח את הפחדים שלנו, את העכבות שלנו, ונצליח להיות במקום שאנו אוהבים, שלשם מוליכות רגלינו – ארצו הכוחות הדימוניים לא רק שלא יאימו עלינו יותר, אלא אפילו יתגייסו להגנתנו.⁴⁰ ובדרך האגדה: מי שמתמודד עם היצר, עם הפחדים הפנימיים שלו – זוכה שייעשו לו ניסים.

37 תמונה זו היא מעין תמונת ראי לסיפור הידוע על ר' עקיבא, שבו, "באופן נורמלי", אכל החתול את התרגול: "כי הא דרבי עקיבא דהוה קאזיל באורחא, מטא להאיא מתא, בעא אושפיזא, לא ייבי ליה (= כמו זו של ר' עקיבא היה מהלך בדרך, הגיע לאותה עיר, יבקש מלון, לא נתנו לו). אמר: כל דעבדי רחמנא, לטב (= כל מה שעשה ה', לטוב). אזל ובת בדברא, והוה בהדיה תרגולא וחמרא ושרגא (= הלך ולן בשדה והיו עימו תרגול וחמור ונר). אתא זיקא כבייה לשרגא, אתא שורא אכליה לתרגולא, אתא אריה אכלא לחמרא (= אכל החתול אכל את התרגול, בא אריה אכל את החמור). אמר: כל דעבדי רחמנא לטב" (ברכות ס ע"ב).

38 "נפק רב ודרש: חתול – מותר להורגו, ואסור לקיימו, ואין בו משום גזל, ואין בו משום השב אבידה לבעלים" (בבא קמא פ ע"ב).

39 "זאב וטלה ירעו כאחד ואריה כבקר יאכל תבן ונחש עפר לחמו לא ירעו ולא ישחיתו בכל הר קדשי אמר ה'" (ישעיהו סה כה). וראה ישראל חזני, "תיקון (מכוחה של תשובה)", דרך אגדה ג (תש"ס), עמ' 108.

"יפרה ודוב תרענה וגו' – וכן אמר בהושע הנביא: יזכתי להם ברית ביום ההוא עם חית השדה ועם עוף השמים וגו'; ומה שאמר 'ואריה כבקר יאכל תבן', כאלו יאכל תבן כמו הבקר שלא יטרף בשר הבהמה בארץ ישראל אם לא ימצאנה נבלה, ויש לפרש עוד הענין דרך משל: והארי והדוב והנחש הם משל לאמונות הרעות, ופירש יפרה ודוב תרענה, כי כל עסק הבהמה לא יהיה אלא לעסוק בעבודת האל לא להבלי העולם, והוה שאמר 'כי מלאה הארץ דעה את ה'" (רד"ק לישעיהו יא ז).

40 הרעיון שלפני החטא או האיום הופכים לכוח מניע חיובי הוא רעיון אופייני במקורות חז"ל – נסתפק כאן בדוגמא אחת: "חטאו בנחשים: 'חַמַּת לְמֹו כְדִמּוֹת חַמַּת נחש' (תהלים נח ה); לְקֹו בנחשים: כי הנני משלה בכם נחשים צִפְעִינִים (ירמיהו ח יז); וּמַחַנְחִימִים בנחשים: 'שִׁשְׁעֵשַׁע יונק על חר פֶּתֶן' (ישעיהו יא ח). חטאו באריות... ולקו באריות... ומתנחמים באריות" (פסיקתא רבתי, לג, מהדורת איש-שלום קנז ע"א). וראה בכיוון שונה גם חזני (לעיל, הע' 39), עמ' 112.

מחשבות לסיכום

האגדה לוקחת אותנו בעזרת הסמלים המוכרים – אריה ונחש – ומציאה אותנו מהעולם החומרי, המלא פחדים קמאיים וחיות מזיקות. היא מובילה אותנו אל העולם הרוחני, אל העלייה לרגל, אל הריאיון; המפגש עם השכינה הוא "מעין עולם הבא". במציאות זו חלים חוקים אחרים. הכוח השלילי, שאין לו תיקון – החתול – מחוסל, נקרע לגזרים, ושאר החיות – הארי והנחש – מבטאים את רצונו של האל, ושומרות על האדם שהתנתק מפחדיו והתרומם למדרגה רוחנית גבוהה יותר.

ברובד נוסף מבטאות החיות את עולם היצרים, אלו הכוחות הטבעיים של החיים שמבטאים פעמים רבות את המאבק עם החטא. היצר, שסמלו החתול, נקרע לגזרים על ידי כוח יצרי אחר – התרגול. אך שני היצרים שסמליהם האריה והנחש, גורלם שונה. האדם שיוודע להתמודד עימם זוכה להשתמש בהם במקום להיאבק בהם. הקב"ה הופך אותם לעוזריו הנאמנים. האגדה מביאה אותנו להבנה בצורך של שינוי פנימי-רוחני הנדרש כדי לעלות לרגל.

דיון בנושא דומה מופיע במחלוקת בין ר' יהושע לר' אליעזר. במסכת ביצה טו ע"ב מובאת ברייתא המספרת כך: "מעשה ברבי אליעזר שהיה יושב ודורש כל היום כולו בהלכות יום טוב". השומעים התעייפו, כנראה, ורצו לפרוש לביתם, לסעוד את ליבם ולהתענג על החג.

דעתו של ר' אליעזר לא היתה נוחה מהם:

יצתה כת ראשונה, אמר: הללו בעלי פטסין. כת שניה, אמר: הללו בעלי חביות התחילו כת ששית לצאת, אמר: הללו בעלי מארה. נתן עיניו בתלמידים, התחילו פניהם משתנין. אמר להם: בני, לא לכם אני אומר אלא להללו שיצאו, שמניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה. בשעת פטירתן אמר להם: "לכו אֶכְלוּ משמנים ושתו ממתקים ושלחו מנות לאין נכון לו כי קדוש היום לְאִדְנֵינוּ ואל תַעֲצְבוּ כי חֲדָתָה ה' היא מְעַצֵּב" (נחמיה ח י).

אמר מר: שמניחין חיי עולם ועוסקין בחיי שעה,

והא שמחת יום טוב מצוה היא!

רבי אליעזר לטעמיה, דאמר שמחת יום טוב רשות.

דתניא, רבי אליעזר אומר: אין לו לאדם ביום טוב אלא או אוכל ושותה או יושב ושונה.

רבי יהושע אומר: חלקהו – חציו לה' וחציו לכם.

אמר רבי יוחנן: ושניהם מקרא אחד דרשו – כתוב אחד אומר "עצרת לה' אלהיך" (דברים טז ח), וכתוב אחד אומר "עצרת תהיה לכם" (במדבר כט לה), הא כיצד?

רבי אליעזר סבר: או כולו לה' או כולו לכם; ורבי יהושע סבר: חלקהו – חציו לה' וחציו לכם.

האם העולה לרגל מצווה לשכוח את טרדות היום-יום, את פחדיו, את היצר הרע שלו? לפי ר' אליעזר התשובה היא: כן! מי שעולה לרגל לירושלים, מי שרוצה להתחבר למהות הרוחנית של החג, צריך לנהוג "כולו לה'". ר' אליעזר, שהיה דמות טוטלית, רואה את המציאות כבלתי ניתנת לפשרה. אם אינך מוותר באופן זמני על המהות החומרית שלך, לא תוכל להשיג את המהות הרוחנית – "או או". או "אוכל ושותה", כלומר חווה את החג באמצעות המהות החומרית שלך, או "יושב ושונה" – משיג את מהות החג באמצעות לימוד התורה (שמחליף, לאחר החורבן, את האפשרות להשיג קירבת ה' בבית המקדש).⁴¹

נראה לי שזו גם רוח הסיפורים שהובאו כאן: אם תשתחרר מהתלות בחומר, דווקא אז תזכה ש"ינעלו כל צרותיך", שה' ישמור על חצותיך, על רכושך. אבל ר' יהושע מציג דרך אחרת: "חלקהו – חציו לה' וחציו לכם"; "גם – וגם". אפשרות זו נראית מתאימה לאישיותו של ר' יהושע, שמצטייר במקורות של חז"ל כדמות מפשרת, שיודעת להתמודד עם מצבים קשים בדרכים עוקפות.

המקור משיר השירים רבה, שדנו בו בהרחבה, נשען על דרשת פסוק שמהווה מעין מוטו לסיפורים. דרשת הפסוק מובאת בשם התנאים החולקים, ר' אליעזר ור' יהושע. בדרשה מופיעים שניהם כאחד, ומסכימים ביניהם ש"מה יפו פעמך בנעלים" – מה היה יופיין לפעמך שהיו נועליך בעד כל הצרות.

"מה יפו פעמך בנעלים" – פעמי הרגלים, מעשי העלייה לרגל, נועלים את הצרות.

ומה עלינו? ומה בימינו אלה?

האם יש בחיינו שלאחר החורבן, חיינו הרחוקים מהווית המקדש, שאיפה לקדושה? האם יש משהו שבעבורו אנחנו מוכנים להתנתק לשעה מהמהות החומרית שלנו? האם אנו יודעים להתנתק ללא פנקסנות, לא משום שכדאי לנו, לא משום שאנחנו יודעים שנזכה כפרס על התנהגותנו הטובה. להתנתק מתוך אִי־רואות, "לעזוב את הבית" מתוך שיכחה, מתוך רצון להגיע אל "המקום שאני אוהב", לתת לרגליים להוליך אותנו, ולראות מה יקרה.

41 אין הכוונה כמובן שיש כאן המלצה להתענות כחג, אלא הכוונה למוקד של שמחת החג. השאלה היא האם מקור השמחה הוא בחיבור הרוחני או הגשמי.